

שאול גרינפלד

בשיטת רש"י בניין שלא בקרקע ומכה בפטיש

המאמר עוסק בגדרי מלאכת בונה, בקושיית החוס' על שיטת רש"י שאין בנין בכלים כלל (רש"י בשבת קב ע"ב). כמו כן יכלול המאמר בירור במחלוקת רשב"ג ורבנן במכה בפטיש, והארת גדר בנין באוכלים.

א. בכתובות ו ע"ב ברש"י האחרון בדף בד"ה "חייב": כתב: "שהוא כמתקן פתח וחייב משום בונה דאשכחן בניין בבעלי חיים דכתיב "ויבן ... את הצלע" ע"כ. לכאורה נראה מדבריו של רש"י שהוא בא להתנצל על כך שהוא כותב שמתקן פתח חייב משום בונה: "דאשכחן בניין בבע"ח דכתיב "ויבן ... את הצלע", וצריך להבין מדוע קשה לרש"י להגדיר בניין בבע"ח.

והנה בהסתכלות פשוטה בבואנו להבין את מלאכת בונה, ע"פ מקורה במשכן ובסברה, נראה שבניין קשור לקרקע או לבית. וכן הגמ' בשבת בדף ק"ב: בתחילת "הבונה" בבואה לתת דוגמאות לבניין כל שהוא, מדברת על חפירת גומא לטמון בה מעות, עשית פטפוטי כירה וסתימת חור בקיר.

ונראה לומר שרש"י לשיטתו שאכן שם בדף מז ע"א. לדברי הגמ' "לוי בר שמואל אשכחינהו לרבי אבא ולרב הונא בר חייא דהו קיימי אפיתחא דבי רב הונא וכו' אתא לקמי דרב יהודה, אמר הא רב ושמואל דאמרי תרוויהו המחזיר מיטה של טרסיים בשבת חייב חטאת", פירש רש"י בד"ה "חייב חטאת": "הוא תחילתו וגומר ונמצא עושה כלי וחייב משום מכה בפטיש אב לכל גומרי מלאכה, ולא משום בניין, דאין בניין בכלים" עכ"ל, ומקורו בגמ' בביצה יא ע"ב שאומרת שלדעת ב"ה אין בניין בכלים. ואף שהגמ' שם הופכת את דעת בית הלל ובית שמאי, נראה שרש"י סמך את דעתו על ה"אי נמי" שם בדף י ע"א לפיו בית הלל הם אלה שסוברים שאין בניין בכלים.

ב. ראינו באות הקודמת שאכן רש"י נמנע מלהגדיר בניין בכלים, אולם צריך להבין למה הוא קרא לעשיית כלי מכה בפטיש. בשבת עג ע"א במשנת אבות מלאכות בד"ה האחרון בעמוד כתב רש"י: "מ"ב הוא גמר מלאכה שכן אומן מכה בקורנס על הסדן להחליקו בגמר מלאכה, ומתניתין נמי לא מחייב ליה אלא בגמר מלאכה". נראה מדבריו של רש"י שלא עצם ההכאה פטיש היא המלאכה, אלא שזה אב טיפוס לגומרי מלאכות, וצריך להבין מה גמר מלאכה יש בהכאה בפטיש. רש"י הסביר

"שכן אומן מכה בקורנס על הסדן על הסדן להחליקו בגמר מלאכה". נראה מדבריו ממה שכתב "להחליקו" שנעשה תיקון בפטיש, אך זה קשה, כי אם כך מדוע חייב רק בגמר מלאכה, וכן יש להבין בדבריו מדוע כתב "ומתניתין נמי" - שנראה כעין התנצלות. הריטב"א (החדש) לדף עג ע"א (עמ' תמה) בד"ה "מכה בפטיש" כתב וז"ל: "פירש רש"י ז"ל שכן אומן מכה על הסדן בגמר מלאכה [ו]מכה בפטיש נמי לא מחייב אלא בגמר מלאכה. ואין לשון זה מחוור, כי מלאכה זו באומן המכה מפטיש על הסדן לבטלה בגמר מלאכה אינה חשובה לרבנן, ורשב"ג הוא דמחייב עלה, ורבנן פליגי עלה כדאיתא בהבונה, ובההוא פרקא פירש רש"י ז"ל כי לאחר (שהוצרכו) [שחצב] האבן מן ההר והבדילה משם קצת מכה האומן מכה גדולה שמתפרקת ונופלת מן ההר, והיא גמר מלאכה". עכ"ל הריטב"א. נראה כי הריטב"א מקשה על רש"י שתי קושיות - אחת שהוא פירש במשנה את דעת רשב"ג, ושניה שהוא סותר את דבריו מדף ק"ג, , אך יש לשים לב, שהריטב"א לא העתיק או לא גרס ברש"י את המילים "בקורנס" ו"להחליקו", ונראה שהוא הבין בדעת רש"י ברשב"ג שההכאה על הפטיש היא מכה לבטלה שאינה מתקנת, ובכ"ז רשב"ג מחייב עליה משום מ"ב ומהתימה על רש"י שכך פירש במשנה, ולא כדעת רבנן.

ג. קושיתו הראשונה של הריטב"א מפנה אותנו לשאלה האם פוסקים להלכה את הכלל ש"כל מקום ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו חוץ מערב וצידון וראיה אחרונה" או שלא. והנה רבינו המעילי בספר "המאורות" שם כתב, שהוא תמה על הראשונים (שקדמו לו) שלא פסקו כרשב"ג למרות הכלל הנ"ל, ויש להבין האם הראשונים קבלו כלל זה או סברו שהוא דחוי, והבאתי לכך מעט מקורות בכתובות. הרא"ש באות האחרונה במסכת, פוסק שכתובה דרבנן בניגוד לדעת רשב"ג במשנתנו, הר"ן בדף (לח ע"ב) מישב את דעת הרמב"ם ע"י כלל זה, ובסוף המסכת בד"ה "ולענין הלכה" כתב: "ואע"ג דא"ר יוחנן כ"מ ששנה רשב"ג במשנתנו הלכה כמותו, לא סמכינן אההוא כללא דאמוראי נינהו אליבא דר"י כדאיתא בדוכתי טובא, וכ"כ הרי"ף ז"ל בפרק גט פשוט דהדין כללא לאו דוקא הוא, דלא אמרינן הלכה כרשב"ג אלא עד דאיכא טעמא" עכ"ל. הרי שאין זה מופקע שרש"י פסק כרשב"ג, אולם אנו נבחר ללכת בדרך אחרת, כדי לישב את שיטתו.

ד. בדף קב ע"ב כתב רש"י בפירושו למשנה בד"ה "המכה בפטיש": "גם הוא באבות מלאכות, והוא בלע"ז פי"ק שמפוצץ בו את האבן מן הסלע לאחר שחצב את האבן סביב ומבדיל מן ההר קצת הוא מכה בפטיש מכה גדולה והיא מתפרקת ונופלת, וזהו גמר מלאכה של חוצבי אבן, וכל הגומר מלאכה בשבת, תולדת מכה בפטיש היא". [בתוד"ה "מכה" הקשו על רש"י שלא יתכן שהתנא עסק בגמר מלאכה באבנים, שלא היה במשכן, ושבק גמר מלאכה של כלים שכן היה במשכן, ויש ליישב שהרי מ"ב נשנה אגב בונה וקודח וכו' שכולם בבניין ולא בכלי.] ובסוף המשנה "רשב"ג אומר אף המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה חייב מפני שהוא

כמתקן מלאכה" ופירש רש"י: "ואע"פ שאינו מכה על הפעולה אלא על הסדן, ובגמ' מפרש מאי מתקן". לשון זו של רש"י לכאורה קשה על הריטב"א, שהרי הוא כתב "כי מלאכה זו באומן המכה בפטיש לבטלה בגמר מלאכה וכו' ורשב"ג הוא דמחייב עליה", והרי רש"י כתב שאין מכה זו לבטלה, אלא "בגמ' מפרש מאי מתקן". ובגמ' שם בדף קג ע"ב אומרת הגמ': "רשב"ג אומר וכו' מאי קעביד וכו' רשב"ג אומר אף המכה בקורנס על הסדן בגמר מלאכה חייב שכן מרדכי טסי משכן עושין כן". והנה יש להבין האם ההכאה בקורנס להחליקו הינה תיקון בטסים או תיקון בפטיש, והנראה כי שיטת הריטב"א שהכאת הפטיש היא תיקון בטסים ולא תיקון בפטיש, שהרי הפטיש כבר עשוי, ורק חלקותו נפגמה, ומה שייד לקרא לזה מ"ב, וא"כ מובן מדוע הריטב"א קרא לזה "מכה לבטלה", כיוון שאינו עושה כלום בטסים עצמם. אולם י"ל שרש"י סובר שהתיקון הוא בפטיש עצמו ומחלוקת רשב"ג ורבנן האם חייב גם על ישור הפטיש שתוך כדי פעולת הרדידה או לא, ויש לדקדק זאת מלשון המשנה, שבדעת רשב"ג כתוב "המכה בקורנס על הסדן בשעת מלאכה", ואילו במשנה בע"ג. פירש רש"י "ומתניתין נמי לא מחייב אלא בגמר מלאכה". ואולם יש להבין למה כתב רש"י "נמי", שנראה כעין התנצלות, והנראה כיוון שאמרנו שהתיקון הוא בפטיש, אם כן צודק רשב"ג שיש לחייב גם בתוך כדי המלאכה, אלא שבאמת אין זה תיקון חשוב כ"כ, וקרוב להיות מכה לבטלה כמו שכתב הריטב"א, אלא כיוון שכן דרך אומן, שאפילו כבר גמר לרדד מכה בפטיש להחליקו, הרי שזו מכה חשובה ונחשבת מלאכה, ולפי רשב"ג אפילו שבתוך מלאכת הרידוד אין זו פעולה חשובה, אלא רק חלק מהרידוד, מ"מ כיוון שכן דרך אומנים זה חשוב ונחשב למלאכה, ואולי לכן הדגיש רש"י "ובעלי מטבע במקומנו ראיתי עושין כן". אח"כ מצאתי דיון על זה במאמר בספר הזיכרון לרב הרצוג זצ"ל החל מעמוד 95 ע"ש. מ"מ לאחר שבארנו בדעת רש"י, שבין לרבנן ובין לרשב"ג התיקון הוא בפטיש מובן מדוע הוא סובר שבניין בכלי הינה מלאכת "מכה בפטיש".

ה. על דברי רש"י שבונה כלי אינו חייב משום בונה אלא משום מ"ב, הקשו תוס' בדף קב ע"ב בד"ה "הא" ממה שאמרה הגמ' "עייל שופתא בקופינא דמרא רב אמר משום בונה ושמואל אמר משום מ"ב", וכיוון שהלכה כרב באיסורי, נדו תוס' משיטת רש"י, וכתבו ששייד בניין בכלים כמו בקרקע במקום שיש בו "חיזוק ואומנות". וכתב הפנ"י ליישב את שיטת רש"י "דלכאורה אין סברא לומר דשום תנא או אמורא יסבור דאין בניין אפילו גמור וכו' אלא דבהך סברא גופא פליגי רב ושמואל היא שתחילת המלאכה וגמר המלאכה באים כאחת, אי מחייב בהו משום בונה ליחוד או משום מ"ב ליחוד, דאפשר דדוקא היא שבתחילה תזיין לעיקר מלתיה, אלא שאת"כ חוזר ומיפהו ומרחיבו הוא דשייד בו הנך תרי חיובי מעיקרא משום בונה, ולבסוף משום מ"ב, וכה"ג אשכחן בכלי המשכן, משא"כ היכא שתחילתו וגומריו באין כאחד שייד הך פלוגתא דרב ושמואל וכו". עכ"ל. כלומר

לדעת הפנ"י גם רש"י מודה שיש בניין גמור בכלים, ואין שום תנא שיחלוק בזה, ומחלוקת רב ושמואל אינה בשאלה האם אם יש או אין בניין בכלים, אלא בגדר החיוב על מכה בפטיש כשבא ביחד עם בונה, שלדעת רב אם בניין הכלי נגמר לגמרי בפעולת הבניין חייב רק משום בונה, ולדעת שמואל גם משום מכ"ב, למרות שבד"כ מ"ב שייך רק בכלי שכבר נבנה. אולם מלשונו הנחרצת של רש"י שהובאה באות א', נראה שקשה לבאר דעתו בדרך זו. ועל כן אולי יש ללכת בדרך אחרת.

ו. הגמ' בשבת בדף קב ע"ב הביאה מחלוקת נוספת בין רב ושמואל, לגבי מסתת, "מסתת משום מאי מחייב, רב אמר משום בונה ושמואל אמר משום מכ"ב", ולכאורה צריך להבין מפני מה רב מחייב על סיתות משום בונה שהרי אין כאן תוספת בניין כלל, ובאר המאירי שם בד"ה "המסתת אבן" וזה לשונו: "ויתבאר בגמ' לדעת רב שאף הוא חייב משום בונה שכל שהוא מתאר את האבן ומיפה אותה לצורך בניין - בניין הוא וכו'". והנה רבינו המאירי חידש יסוד שלא רק הוספה בבניין עצמו נכלל בכלל בונה, אלא גם פעולה שנעשתה לצורך בניין נכללת בכלל בונה. ואם כי אפשר לצמצם את חידושו של המאירי לאבן בנויה כבר, ולומר שרב מחייב רק כאשר מדובר בפעולה ממש בדבר מחובר לקרקע, ושמואל חולק, כי לדעתו סיתות אינו מוגדר בניין כלל, על דרך שכתב רש"י שם בקג ע"א ד"ה "אלא לשמואל", שלדעת שמואל נוקב אינו בונה כלל, חשבתי שאפשר להרחיב את היסוד יותר ולהשתמש בו גם אצלנו.

הגמ' בתחילת קב ע"א שהבאנו באות א' אומרת שגם חפירה מוגדרת כבונה, שהרי רצתה ללמוד בניין כלהוא מכך שעני חופר גומא להצניע בה פרוטותיו", ואם כן, כיוון שמרא נועד לחפור, אפשר לומר שעשייתו היא צורך בניין ולכן חייב עליו משום בניין בקרקע. אמנם יש לחלק בין דברי המאירי לדברינו, שהרי אבן אותה אנו בונים, ואילו את המרא עצמו איננו בונים, אלא שבו אנו בונים, אולם יש לומר שזו בדיוק הצריכותא של הגמ', שלא רק במסתת רב מחייב משום בונה אלא אפי' בעייל שופתא. וזהו חידוש מיוחד בבונה שמהותו הוא שלבים שלבים, שהרי אף אחד לא יסבור שבונה מגל יהיה חייב משום קוצר.

וחשבתי לחזק את דברי בדברי הנמוק"י שם שכתב "ואין בין כלים לקרקע אלא בניין עראי, שבכלים לא חשיב בניין ובקרקע חשיב בניין, ועייל שופתא בקופינא דמרא הווי כעין בניין בקרקע", אולם יש לדחות שכוונתו בדימוי עייל שופתא לבניין בקרקע היא רק מצד הקביעות. אך כל זה נראה לי דוחק, וצ"ע.

ז. והנה בספר "ההשלמה" עמ' רנו הקשה על שיטת רש"י הסובר ששייך בניין רק בקרקע, וז"ל: "אני קיבלתי מאבא מרי ז"ל דלא אמרינן "אין בניין בכלים", אלא בכלי של חוליות בזקיפתו או בהחזרתו, אבל עושה כלי מתחילתו דכו"ע יש בניין בכלים, והיינו דאמרינן בפרק המצניע [צה ע"א] מגבן חייב משום בונה, ומאי שנא אוכלים מכלים, אלא לאו כדפרישנא דכל עושה כלי מתחילתו דכו"ע יש בניין

בכלים, ועוד י"ל דהיא דאמרינן התם "חולב חייב משום מפרק, מגבן חייב בונה, מחבץ משום בורר", לרבי אליעזר הוא, אבל לרבנן דפליגי עליה דרבי אליעזר התם ואמרי אחד זה ואחד זה אינו אלא משום שבות ארישא נמי פליגי, דחולב ומגבן ומחבץ לרבנן אינו אלא משום שבות. ולא נהירא מהא דאמרינן בפרק אע"פ [כתובות ס ע"א] "גונח יונק חלב בשבת מאי טעמא מפרק כלאחר יד הוא ובמקום צערא לא גזרו רבנן", ושמעת מינה שאם אינו כלאחר יד חייב וכו' אלמא לא פליגי רבנן אלא אסיפא במכבד מרבץ ורודה חלות דבש, אבל ארישא חולב ומחבץ ומגבן לא פליגי" עכ"ל. הרי שבעל "ההשלמה" הוכיח ממגבן שיש בניין אפי' באוכלים מהתורה, מזה שהגמ' השוותה את חיוב חולב משום משום מפרק לחיוב מגבן משום בונה, ובכתובות בדף ס ע"א התירה לחלוב רק כשיש תרתי להיתרא שינוי ומקום צער, משמע שחולב היא מלאכה דאורייתא, ואם כן גם מגבן היא מלאכה דאורייתא, וקשה על רש"י שכתב שאין בניין אלא רק בקרקע ואפי' לא בכלים, והנה מוכח בגמ' שאפי' באוכלים שייך בניין מהתורה. ובעל שיטה להר"ן כתב לישב קושית ההשלמה "וי"ל ודאי דאפי' בחולב כדרכו ליכא אלא איסורא דרבנן, אלא דאפילו במקום צערא לא התירו אלא שלא כדרכו" עכ"ל, כלומר שיתכן שלמרות שחולב הינה רק דרבנן צריך תרתי להיתרא, וממילא אין ראייה שמגבן אסור מן התורה, אלא שלא הסביר מה הסברא בכך. ואפשר שהוא לשיטתו שכתב בסוף דף ג ע"א בד"ה "עקירת" וז"ל: "משום חומרא דשבת גזרינן גזירה לגזירה". [ועי"ש בתורא"ש סד"ה "מי" שכתב "דבדבר ההווה גזרו גזירה לגזירה"]. אולם אין זו דעת רש"י, שהרי בפסחים בדף סה ע"א כתב רש"י בד"ה "אחד זה ואחד זה": "מכבד ומרבץ ורודה, אבל מאידך [היינו חולב ומגבן ומחבץ] לא קאמרי, דתולדות אב מלאכה נינהו וכו'" עי"ש, הרי שרש"י כתב בפירושו שמגבן חייב מהתורה משום בונה, ולכאורה צריך עיון מה ההבדל בין בניין באוכלים לבניין בכלים.

ח. והנראה לענ"ד לומר בישוב קושית ה"השלמה", שהנה כבר הבאנו באות א' שרש"י אצלינו כתב "דאשכחן בניין בבע"ח דכתיב "ויבן... את הצלע", ומציין רעק"א ב"גליון הש"ס": "שבת צה ע"א" ושם כתוב "גודלת ופוקסת משום בונה, וכי דרך בניין בכך, אין, כדרש רבי שמעון בן מנסיא "ויבן ה' אלקים את הצלע" מלמד שקלעה הקב"ה לחוה, והביאה אל אדם שכן בכרכי הים קוראים לקליעת בנייתא", ופירש רש"י בעירובין יח ע"א בד"ה "שקלעה" (האחרון בעמוד) "קליעת שיער", וא"כ בניין בחלב, ממנו הקשה ה"השלמה", כיוון שמקורו בבע"ח אינו יותר גרוע משער ששיך בו בניין, לפי חידוש התורה, למרות שאינו בבית או בקרקע, והוא מה שכתב רש"י אצלנו "חייב" - "שהוא כמתקן פתח וחייב משום בונה דאשכחן בניין בבע"ח דכתיב "ויבן ... את הצלע", היינו למרות שאינו בקרקע, אבל בכלים אין בניין לפי שבהם לא חדשה לנו התורה.

היוצא מדברינו שרש"י באופן עקבי הולך לשיטתו כי בניין הוא בקרקע בלבד או בבע"ח משום חידוש התורה, ובזה מובן מדוע הוצרך רש"י בסוגיין להביא את הפסוק "ויבן... את הצלע", ומתורצת קושית ה"השלמה". אולם לכאורה מצינו סתם משנה הסותרת את הנחה זו.

בעירובין בדף קב ע"ב במשנה הראשונה: "מחזירין ציר התחתון וכו'" וכתב רש"י בד"ה "והעליון כאן וכאן אסור": "זקסבר יש בניין בכלי וכו'" עי"ש. הרי לנו סתם משנה שיש בניין בכלים. אולם בתוס' שם בד"ה "והעליון" כתבו: "ונראה לר"י דאפי' ציר העליון הוא דרבנן, דשבות גדולה כזה לא התירו במקדש וכו'" עי"ש. הרי שאין הכרח שהמשנה ההיא סוברת שיש בניין בכלים. ואולי אפשר לתרץ גם לפי מה שכתבו שם לעיל לד ע"ב תוד"ה "ואמאי" שבארון גדול וכלומר שאינו מטלטל מלא וריקן) יש בניין, כיוון שיצא מתורת כלי, ושמא משנתנו עוסקת בארון גדול, בכל אופן קושיא אין משם על רש"י.